

ΜΠΟΡΟΥΜΕ ΝΑ ΣΚΕΦΤΟΥΜΕ ΤΙΣ ΜΗ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ ΜΑΖΙ ΜΕ ΤΟΝ ΜΙΣΕΛ ΦΟΥΚΩ;

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΕΡΤΣΑΣ

Σύμφωνα με την επίσημη ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, το 2011 ανακηρύχθηκε Ευρωπαϊκό Έτος Εθελοντισμού. Στόχος της κίνησης αυτής ήταν η προώθηση, μέσα από την «ανταλλαγή εμπειριών και βέλτιστων πρακτικών», της ενεργής συμμετοχής του πολίτη. Η επίτευξη αυτού του στόχου περνά μέσα από την ενίσχυση των δράσεων των κρατών μελών και των περιφερειακών τους αρχών στην προσπάθεια δημιουργίας εκείνων των συνθηκών στην Κοινωνία των Πολιτών (ΚτΠ), οι οποίες ευνοούν τον εθελοντισμό. Καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, ομάδες εθελοντών περιόδευσαν ανά την Ευρώπη, προβάλλοντας το έργο τους και συζητήσαν θέματα που τους αφορούν σε συναντήσεις με τους πολιτικούς ιθύνοντες κάθε χώρας. Παράλληλα, μια σειρά από εκδηλώσεις, συζητήσεις και ημερίδες πλαισίωσαν την επταήμερη παραμονή της εκστρατείας στο κάθε κράτος-μέλος. Στη στάση της περιοδείας του Ευρωπαϊκού Έτους Εθελοντισμού στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε μια σειρά από εκδηλώσεις στον χώρο «Τεχνόπολις», στο Γκάζι, υπό την αιγίδα του Δήμου Αθηναίων και την υποστήριξη της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς του Υπουργείου Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων. Το παρών στις εκ-

Ο Γιώργος Περτσάς είναι απόφοιτος της Νομικής, καθώς και του μεταπτυχιακού προγράμματος του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

δηλώσεις προώθησης του εθελοντισμού θα έδιναν και 100 εθελοντικές οργανώσεις καθώς και πλήθος μεμονωμένων εθελοντών.

Το Ευρωπαϊκό Έτος Εθελοντισμού εγγράφει στην επίσημη πολιτική ατζέντα το ζήτημα της ενεργοποίησης της συμμετοχής των πολιτών, εμπλέκοντας στην προώθηση των στόχων του υπερεθνικά όργανα (Ευρωπαϊκή Επιτροπή), τμήματα των εθνικών κυβερνήσεων (Γραμματεία Νέας Γενιάς) και φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης (Δήμος Αθηναίων). Πώς μπορούμε να σκεφτούμε τις οργανώσεις της ΚτΠ υπό το φως της άμεσης εμπλοκής των ανωτέρω φορέων στην ανάπτυξη και την ευόδωση των στόχων τους; Πώς θα μπορούσε να ερμηνευθεί η ενεργός σύμπραξη μιας σειράς επίσημων κυβερνητικών φορέων με στόχο την ανάπτυξη κοινωνικών ομαδοποιήσεων μη υπαγόμενων στην άμεση κρατική δικαιοδοσία; Εν τέλει, ποιο θα μπορούσε να είναι το θεωρητικό πλαίσιο που θα μας βοηθούσε να κατανοήσουμε τη σημασία της ανάδυσης των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ) ως βασικού φορέα δράσης, στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών του 21ου αιώνα;

Οι κυρίαρχες αναλυτικές προσεγγίσεις του φαινομένου κατανοούν τις ΜΚΟ σε σταθερή συνάφεια προς την ύπαρξη και τον ρόλο της ΚτΠ. Προσεγγίσεις που κατανοούν την ΚτΠ ως έναν ενδιάμεσο κόσμο μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνώμενων, μεταξύ της αμιγώς ιδιωτικής σφαίρας και του δημόσιου χώρου της κρατικής εξουσίας επιφυλάσσουν ανάλογη εννοιολόγηση και για τις ΜΚΟ. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, οι ΜΚΟ θεωρείται ότι συμβάλλουν στη δημιουργία προστατευτικών φραγμών έναντι μιας επεκτατικής κρατικής εξουσίας και ταυτόχρονα προωθούν τον εκδημοκρατισμό, εθίζοντας τους πολίτες σε ένα ήθος συνεργασίας και διαλογικής επίλυσης των κοινωνικών προβλημάτων. Από την άλλη μεριά, προσεγγίσεις που αντιλαμβάνονται την ΚτΠ ως τρίτο τομέα μεταξύ κράτους και αγοράς, φορέα ενός διακριτού αξιακού φορτίου, προσεγγίζουν τις ΜΚΟ ως υποκείμενα που συμβάλλουν στην προώθηση της κοινωνικής αλληλεγγύης και στον περιορισμό των εξαρτήσεων και των καταναγκασμών που προκύπτουν από τις θεσμικές σφαίρες του κράτους και της αγοράς. Ωστόσο, και οι δύο προσεγγίσεις σφραγίζονται από μια κανονιστική προκατάληψη έναντι του φαινομένου των ΜΚΟ, αφού για αυτές η ενίσχυση του αριθμού και του ρόλου τους συνιστά μια εκ των ων ουκ άνευ ενίσχυση της διαδικασίας εκδημοκρατισμού της δημόσιας σφαίρας. Ταυτόχρονα, φαίνεται να δείχνουν περιορισμένο ενδιαφέρον για μείζονα πολιτικά μεγέθη της νεωτερικότητας, όπως αυτά της κυριαρχίας, της ιεραρχίας και της ετερονομίας, προτάσσοντας τη δυνατότητα συνεργιών και τη σύναψη εταιρικών σχέσεων μεταξύ αδιαφοροποίητων κοινωνικών εταίρων. Τέλος, αδυνατούν να εννοιολογήσουν τις συγκεκριμένες διαδικασίες και πρακτικές μέσω των οποίων

οργανώνεται η σχέση ανάμεσα στο κράτος και τους μη κυβερνητικούς δρώντες, με αποτέλεσμα την αδυναμία προσδιορισμού των σχέσεων εξουσίας που συμβάλλουν στην ανάδυση του φαινομένου των ΜΚΟ. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι μέχρι τώρα κυρίαρχες θεωρητικοποιήσεις των ΜΚΟ γρήγορα φτάνουν στα αναλυτικά όριά τους, καθιστώντας απαραίτητο ένα εναλλακτικό θεωρητικό πλαίσιο που θα επιχειρήσει να ξεπεράσει τις ανωτέρω ανεπάρκειες και να διαυγάσει το φαινόμενο κάτω από ένα νέο αναλυτικό φως.

Η ανεύρεση αυτού του εναλλακτικού πλαισίου θα μπορούσε να γίνει προσεγγίζοντας τη σκέψη του Μισέλ Φουκώ (Michel Foucault) και συγκεκριμένα την από μέρους του εισήγηση της έννοιας της κυβερνοτροπίας («gouvernementalité»)¹. Η θεωρητική προσέγγιση του φαινομένου των ΜΚΟ, αρθρωμένη με βάση την κυβερνοτροπία, καθιστά πρωτεύουσα την αναφορά στις ειδικότερες πολιτικές νοοτροπίες που ενσαρκώνονται στις πρακτικές και τις διαδικασίες του κυβερνάν. Όμως, η χρησιμότητα και το αναλυτικό βάθος της προσέγγισης αυτής θα γίνουν περισσότερο κατανοητά μετά από την ανάπτυξη του περιεχομένου της έννοιας της κυβερνοτροπίας στο φουκωϊκό έργο.

Εξουσία και κυβερνοτροπία

1. Αν και το ζήτημα της εξουσίας καταλαμβάνει ένα σημαντικό τμήμα στη σκέψη και στο έργο του Μισέλ Φουκώ, είναι με την έκδοση του πρώτου τόμου της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας*² που θα αποπειραθεί να μορφοποιήσει μια έννοια για το εξουσιαστικό φαινόμενο, σε πλήρη διαφοροποίηση προς τις προηγούμενες δικές του εννοιολογήσεις. Η εξουσία παύει να κατανοείται μονάχα ως πειθαρχία, κατά τον τρόπο που προσεγγίστηκε στην από μέρους του μελέτη των διάφορων θεσμών εγκλεισμού.³ Έτσι, η πειθαρχία μετατρέπεται σε μία από τις μορφές που δύναται να λάβει η εξουσία, χωρίς να ανάγεται σε αυτήν.⁴ Από αυτό το σημείο και ύστερα, το ζήτημα της εξουσίας στη σκέψη του Φουκώ θα αναπτυχθεί υπό τη σκιά του αιτήματος της εγκατάλειψης του προσώπου του μονάρχη, δηλαδή της ιδέας της ανώτατης αρχής, κατά την προσέγγιση του εξουσιαστικού φαινομένου.⁵ Πιο συγκεκριμένα, αυτό θα σημάνει την ανάγκη να συλλάβουμε την εξουσία πέρα από την ύπαρξη ενός μεγαθεσμού, ο οποίος στηριζόμενος στην απαγόρευση και τον νόμο θα εξαντλεί το εξουσιαστικό φαινόμενο. Η απόρριψη ενός κεντρικού φορέα-Λεβιάθαν ως του προνομιακού τόπου ανάβλυσσης και επιβολής της εξουσίας με κατεύθυνση από πάνω προς τα κάτω οδηγεί στην απόδοση διαφορετικών όρων για την περιγραφή και την κατανόησή της:⁶

α) *Η εξουσία ως σχέση*. Βασικό γνώρισμα της φουκωϊκής αντίληψης για την εξουσία αποτελεί ο σχεσιακός χαρακτήρας της. Εν προκειμένω, απορρίπτεται η έμφαση στις δομές, στους σταθερούς θεσμούς ή στους μηχανισμούς

που εξασφαλίζουν την υποταγή των πολιτών σε ένα δοσμένο κράτος. Αντίθετα, υπογραμμίζεται η διάχυτη, η πολλαπλή και η ενύπαρκτη, στους εκάστοτε φορείς, φύση της. Καθώς αποτελεί σχέση, δεν μπορεί να αποκτηθεί, να αποσπασθεί ή να μοιρασθεί, ενώ ταυτόχρονα λαμβάνει στρατηγικό χαρακτήρα κατά την εκδίπλωση και την άσκησή της.

β) *Η εξουσία έχει κατεύθυνση «από κάτω προς τα πάνω».* Το πλήθος των διάχυτων σχέσεων που συγκροτούν την εξουσία, διασχίζοντας το κοινωνικό πεδίο, αποτελούν και την πρωταρχική πηγή της. Σε αντίθεση με τη νομική-δικαϊκή προσέγγιση, εδώ οι εξουσιαστικές πρακτικές που επινοούνται και ασκούνται στα επιμέρους κοινωνικά πεδία (οικογένεια, παραγωγική διαδικασία, θεσμοί εγκλεισμού) αποτελούν τα ριζώματα για την εξουσία, την οποία θα αναλάβουν οι απαγορευτικοί και κατασταλτικοί θεσμοί, προκειμένου να την ασκήσουν πάνω στο σύνολο της κοινωνίας.⁷ Αυτό που υποστηρίζεται εκ μέρους του Φουκώ είναι μια διαπλοκή αφενός των θεσμικών εκφράσεων της εξουσίας και αφετέρου των διάχυτων εξουσιαστικών πρακτικών που αναπτύσσονται στο κοινωνικό και ατομικό μικροεπίπεδο. Οι δεύτερες έχουν την ικανότητα να τροφοδοτούν την κρατική θεσμική σκευή με νέα εξουσιαστικά περιεχόμενα, ακολουθώντας μια ανιούσα πορεία επιλογής και διατήρησης. Έτσι, το στρατηγικό παιχνίδι των σχέσεων εξουσίας στη βάση του κοινωνικού πεδίου συμπυκνώνεται, κωδικοποιείται και εν τέλει θεσμοποιείται στο επίπεδο των κεντρικών θεσμών.⁸

γ) *Η εξουσία ως «θετική» και παραγωγική δύναμη.* Σε αντίθεση με το νομικό-δικαϊκό μοντέλο σύλληψης της εξουσίας, η σκέψη του Φουκώ δεν προτάσσει την απαγόρευση και την καταστολή ως το ειδοποιό γνώρισμά της. Αντίθετα, υποστηρίζει ότι η εξουσία λειτουργεί παραγωγικά επί του ασκούμενου πεδίου εφαρμογής της. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι εξουσιαστικές πρακτικές διαπερνούν τα σώματα και τις δράσεις των υποκειμένων όχι με όρους άρνησης και επιβολής, αλλά σμιλεύοντας και διαπλάθοντας την υπόστασή τους.⁹ Έτσι, επισημαίνονται μια σειρά από μηχανισμοί, τεχνικές και πρακτικές εξουσίας, που δρώντας στην μικροκλίμακα της καθημερινότητας, συντελούν σε αυτή τη διαπλαστική λειτουργία.

δ) *Η εξουσία ως δράση πάνω στη δράση.* Λαμβάνοντας υπόψη μας τον σχεσιακό, μη νομικό, μη απαγορευτικό και μη κατασταλτικό χαρακτήρα της εξουσίας, ο Φουκώ οδηγείται στην αποτύπωση της εξουσιαστικής πρακτικής ως μιας δράσης πάνω στη δράση. Σύμφωνα με μια τέτοια σύλληψη, η άσκηση της εξουσίας δεν συνιστά την άμεση υπαγωγή της βούλησης του εξουσιαζόμενου σε αυτήν του εξουσιαστή, γεγονός που θα οδηγούσε στην αναίρεση της ελευθερίας σκέψης και δράσης του πρώτου από τον δεύτερο. Αντίθετα, η εξουσιαστικού τύπου παρέμβαση επιδρά επί του ενδεχόμενου πεδίου δράσης του

εξουσιαζόμενου, προσπαθώντας να το οργανώσει σύμφωνα με τις αξίες και τους σκοπούς της.¹⁰

Ωστόσο, στο έργο του Φουκώ, η αντίληψη για την εξουσία δεν σταματά εκεί, αφού εισάγεται μια σαφής διάκριση ανάμεσα στα μεγέθη της εξουσίας και της κυριαρχίας, που μόνο έμμεσα γίνεται αντιληπτή στο μέχρι τότε έργο του. Συγκεκριμένα, η εξουσία οφείλει να προσεγγιστεί σε τρία επίπεδα: στις στρατηγικού τύπου σχέσεις, στις κυβερνητικές τεχνικές και στις καταστάσεις κυριαρχίας. Οι κυβερνητικές τεχνικές συνιστούν εκείνο τον κρίσιμο τύπο σχέσεων, ο οποίος βρισκόμενος μεταξύ των υπόλοιπων δύο, συμβάλλει στην αποκρυστάλλωση και την παγίωση της εκάστοτε κατάστασης κυριαρχίας.¹¹

Καθώς μια τέτοια αντίληψη για την εξουσία δεν αποκλείει, αλλά προϋποθέτει την ελευθερία των μερών της εξουσιαστικής σχέσης, δίνει έμφαση στον καταστατικό δεσμό της με τις ικανότητες της σκέψης και της νόησης. Αυτή ακριβώς η εγγενής διαπλοκή εξουσίας και νόησης, εξουσιαστικών μηχανισμών και μοτίβων σκέψης, μάς οδηγεί στην πραγμάτευση του ιδιαίτερου, αλλά κρίσιμου, φουκωϊκού όρου της κυβερνοσοτροφίας.

2. Η έννοια της κυβερνοσοτροφίας αναδύεται στο ύστερο έργο του Φουκώ ως συνδυασμός δύο κρίσιμων μεγεθών: αφενός της κυβέρνησης («government») ως διακριτής μορφής εξουσίας, και αφετέρου των ιδεών, των παραστάσεων, των νοοτροπιών («mentalities»), με την ιδιαίτερη λειτουργία που αποκτούν στη φουκωϊκή σκέψη. Διακρινόμενη τόσο ως προς το μέγεθος της κυριαρχίας όσο και ως προς το διάχυτο παιχνίδι των στρατηγικών σχέσεων που ενδημούν στο κοινωνικό πεδίο, η κυβέρνηση ως μορφή εξουσίας διέπεται από τη δική της ξεχωριστή λειτουργία, διαθέτοντας μια εξίσου διακριτή ιστορική διαδρομή.

Σύμφωνα με τον Φουκώ, η ανάδυση του προβλήματος της διαχείρισης του «πληθυσμού» σε συνδυασμό με την επικράτηση της πολιτικής οικονομίας ως κυρίαρχης μορφής γνώσης οδήγησε κατά τον 18ο αιώνα στην αποκρυστάλλωση μιας τέχνης του κυβερνάν με τη μορφή της «διεύθυνσης της συμπεριφοράς» («conduct of conduct»), η οποία συνίσταται στην «ορθή διάθεση των πραγμάτων, ρυθμισμένων κατά τέτοιο τρόπο ώστε να οδηγούν στον επιδιωκόμενο κάθε φορά σκοπό».¹² Τα «πράγματα» που οφείλουν να διευθυνθούν δεν εξαντλούνται στα άψυχα αντικείμενα μιας επικράτειας, αλλά περιλαμβάνουν το σύνολο των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των ανθρώπων, των πραγμάτων, των γνώσεων και των διαδικασιών που απαιτούνται για τη διαχείριση της ζωής του πληθυσμού στο σύνολό της.

Συνεπώς, η κυβέρνηση ως εξουσιαστική πρακτική δεν αποσκοπεί στην ενίσχυση και την αυτοεπιβεβαίωση του ίδιου του φορέα της εξουσίας, αλλά έχει ως στόχο την ευημερία και τη βελτιστοποίηση της κατάστασης ενός μεγέ-

θους εξωτερικού προς την ίδια, δηλαδή αυτό του πληθυσμού. Αυτή η μορφή εξουσίας, ενώ έχει ως αφετηρία της τα επιμέρους κοινωνικά πεδία του βίου (π.χ. τη διαχείριση του νοικοκυριού από τον *pater familias* ή το σύνθετο έργο της πλοήγησης ενός σκάφους) σταδιακά διαβρώνει το ίδιο το κράτος και την ασκούμενη από αυτό εξουσία, μετατρέποντας έτσι την κυβέρνηση σε εκείνον τον τύπο εξουσιαστικής πρακτικής που βρίσκεται στο σημείο τομής μεταξύ των τεχνικών της κυριαρχίας και των τεχνικών της εξουσίας τού ενός υποκειμένου επί του άλλου, αλλά και του ίδιου του υποκειμένου πάνω στον εαυτό του.¹³

Για την έννοια της κυβερνοτροπίας ο Φουκώ δίνει έναν γενικό ορισμό, αποτελούμενο από τρία σημεία: α) το σύνολο των θεσμών, διαδικασιών, αναλύσεων και συλλογισμών, υπολογισμών και τακτικών που επιτρέπουν την άσκηση της διακριτής και περίπλοκης μορφής εξουσίας της κυβέρνησης, β) την ιστορική τάση στον δυτικό κόσμο κατά την οποία αυτή η μορφή εξουσίας επικρατεί επί των υπόλοιπων (κυριαρχία, πειθαρχία κλπ.) χωρίς να τις εκτοπίζει, οδηγώντας στη δημιουργία μιας σειράς κυβερνητικών πρακτικών και σύνθετων μορφών γνώσης, γ) το αποτέλεσμα της ιστορικής διαδικασίας κατά την οποία από τον 15ο και 16ο αιώνα το κράτος σταδιακά γίνεται φορέας της εξουσίας της κυβέρνησης.¹⁴

Ωστόσο, θέλοντας να επιμείνουμε στο δεύτερο συνθετικό της έννοιας που επινοεί ο Φουκώ, δηλαδή σε αυτό της «νοοτροπίας», βλέπουμε ότι αυτή δεν αφορά μόνο μια ιστορικά ιδιαίτερη μορφή εξουσίας, αλλά μας καλεί να εξετάσουμε τη βαθύτερη λογική που ενυπάρχει στις εκάστοτε πρακτικές της. Πράγματι, η ύπαρξη μιας νοοτροπίας της διαδικασίας του κυβερνάν δίνει έμφαση στις συλλογικά παραχθείσες αντιλήψεις και παραστάσεις και στον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο αυτές εμπλέκονται στις τεχνικές της εξουσίας της κυβέρνησης. Οι νοοτροπίες αυτές τείνουν να γίνονται αποδεκτές ως φυσικές και αυταπόδεικτες, καθώς αντλούν το περιεχόμενό τους από ιδέες, θεωρητικές προτάσεις, φιλοσοφικά ρεύματα και μορφές γνώσης που αποτελούν κοινές πολιτισμικές και κοινωνικές δημιουργίες.¹⁵ Ωστόσο, κατά τον Φουκώ οι ιδέες και οι νοοτροπίες δεν υπέρκεινται του κοινωνικού πεδίου, αλλά εγγράφονται στο εσωτερικό του, ενσαρκωνόμενες στις ποικίλες τεχνικές διαμόρφωσης και αναμόρφωσης της ατομικής συμπεριφοράς, στις κοινωνικές πρακτικές και στους θεσμούς. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η κυβερνοτροπία ενδιαφέρεται κυρίως για το πώς λειτουργεί η σκέψη ενταγμένη στον συστηματικό τρόπο με τον οποίο ενεργούμε. Έτσι, η ανάλυση της συγκεκριμένης νοοτροπίας του κυβερνάν σημαίνει την ανάλυση της σκέψης που «πρακτικοποιήθηκε» και «τεχνικοποιήθηκε», καθώς ενσωματώθηκε σε καθημερινές δραστηριότητες και διαδικασίες, που με τη σειρά τους μετατράπηκαν σε φορείς της.¹⁶

Ταυτόχρονα, η έννοια της κυβερνοτροπίας αποτελεί ιστορικό μέγεθος, με αποτέλεσμα το περιεχόμενό της να μεταβάλλεται, ακολουθώντας τις ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές. Κάτι τέτοιο σημαίνει τη μεταβολή της ιδιαίτερης πολιτικής ορθολογικότητας-νοοτροπίας που διέπει τις πρακτικές μιας συγκεκριμένης εποχής. Η κατανόηση του ρόλου των ΜΚΟ δεν θα μπορούσε να επιχειρηθεί παρά μόνον αφού προσδιορισθεί η μορφή της κυβερνοτροπίας που εμπνέει και οργανώνει τη σύγχρονη άρθρωση του εξουσιαστικού φαινομένου. Αντλώντας από τη σκέψη του Φουκώ, εντοπίζουμε την κυρίαρχη μορφή της σημερινής κυβερνοτροπίας στις αρχές και το περιεχόμενο του νεοφιλελεύθερου προτάγματος. Η σκέψη πάνω στο φαινόμενο των ΜΚΟ μπορεί να οργανωθεί καλύτερα, εντάσσοντας τα υπό εξέταση συλλογικά υποκείμενα σε εκείνο το πλέγμα εξουσιαστικών σχέσεων που υφαίνει ο νεοφιλελευθερισμός, όπως αυτός κατανοείται ως διακριτή μορφή πολιτικής ορθολογικότητας, ως ιδιαίτερη εκδοχή κυβερνοτροπίας.

Κυβερνοτροπία και νεοφιλελευθερισμός

Εμπνεόμενοι από το ύστερο έργο του Μισέλ Φουκώ και τη δική του κριτική προσέγγιση στον νεοφιλελευθερισμό, ήδη από το τέλος της δεκαετίας του 1970,¹⁷ υποστηρίζουμε ότι η πρόσληψη του νεοφιλελευθερισμού ως μιας ιστορικά διακριτής πολιτικής ορθολογικότητας παρέχει εκείνο το αναλυτικό δυναμικό για την κατανόηση της σύγχρονης πραγματικότητας υπό τους όρους μιας νέου τύπου κυβερνοτροπίας. Ο νεοφιλελευθερισμός ως κυβερνοτροπία μπορεί να αποτελέσει εκείνη τη θεωρητική σκοπιά που θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε την αναδιάρθρωση των σχέσεων κράτους και κοινωνίας και συγκεκριμένα των ρόλων των ΜΚΟ εντός του νέου παραδείγματος διακυβέρνησης.

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του νεοφιλελευθερισμού ως πολιτικής ορθολογικότητας, αποτελεί το γεγονός της επέκτασης των αξιών της οικονομίας της αγοράς σε όλους του θεσμούς και τα πεδία της κοινωνικής ζωής. Κάθε πτυχή του κοινωνικού οφείλει να μετασχηματιστεί υπό τους όρους του οικονομικού πεδίου, μετατρέποντας τα ατομικά υποκείμενα σε επιχειρηματίες του εαυτού τους, φορείς του δικού τους ανθρώπινου κεφαλαίου.¹⁸ Κατ' αυτόν τον τρόπο, βασικοί κοινωνικοί θεσμοί και αντιλήψεις για την πολιτική ζωή και την κοινωνία, όπως αυτοί οργανώθηκαν την περίοδο του κράτους πρόνοιας, διαβρώνονται από την οικονομική ορθολογικότητα και υποχωρούν, δίνοντας τη θέση τους στην επιταγή της «προσωπικής ευθύνης» και της «αυτο-βοήθειας».¹⁹

Ωστόσο, το πέρασμα στη νεοφιλελεύθερη κυβερνοτροπία συνεπάγεται ότι τα άτομα και οι συλλογικότητές τους φέρουν την αποκλειστική ευθύνη της σωστής διαχείρισης του ατομικού τους κεφαλαίου και γι' αυτό στέκονται μόνα τους απέναντι στα προβλήματα ή τις ατυχίες, χωρίς

τη δυνατότητα προσφυγής σε κοινωνικούς φορείς πρόνοιας ή αναφοράς σε πολιτικές και οικονομικές δομές ως υπαίτιες για την κατάστασή τους. Συνεπώς, η νεοφιλελεύθερη στρατηγική οφείλει να αναγνωστεί ως μια ειδικότερη τεχνική εξουσίας, κατά την οποία οι στατικοί και γραφειοκρατικοί ρυθμιστικοί μηχανισμοί του κράτους πρόνοιας αντικαθίστανται από τεχνικές αυτορρύθμισης βασισμένες στην επιχειρηματική λογική. Όμως, μια τέτοια «υποχώρηση του κράτους» και της παρέμβασής του στην κοινωνία και την οικονομία δεν συνιστά ταυτόχρονα και υποχώρηση της κυβερνητικής εξουσίας, η οποία καθώς δεν ανάγεται στο κρατικό φαινόμενο, είναι συμβατή με τον νεοφιλελευθερισμό. Έτσι, αυτό που καθίσταται κρίσιμο είναι ο τρόπος με τον οποίο η νεοαποκτηθείσα «ελευθερία» απόφασης και η «αυτονομία» δράσης του υποκειμένου συνδέονται με μορφές πολιτικής κυριαρχίας και οικονομικής εκμετάλλευσης.²⁰ Με άλλα λόγια, ποιες τεχνικές διακυβέρνησης αντιστοιχούν στην κυβερνοτροπία του νεοφιλελευθερισμού;

Σχηματικά, οι νέες μορφές της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης θα μπορούσαν να περιγραφούν ως οργάνωση ενός τρόπου του «κυβερνάν από απόσταση» («governing at a distance»)²¹ Αυτό οδηγεί στην κατανόηση της άσκησης της πολιτικής εξουσίας όχι με έναν τρόπο άμεσο και ιεραρχικό, αλλά μέσα από τις ρυθμισμένες επιλογές των υποκειμένων, τα οποία τώρα ερμηνεύονται ως φορείς των δικών τους επιλογών και φιλοδοξιών αυτο-ανέλιξης και αυτο-πραγμάτωσης. Επινοούνται εκείνες οι τεχνικές που παγιώνουν μια απόσταση ανάμεσα στους επίσημους πολιτικούς θεσμούς του κράτους και τις δραστηριότητες των ατομικών και συλλογικών υποκειμένων.²² Η ελευθερία των υποκειμένων της ΚτΠ, μακράν του να αποτελεί ανάχωμα στην επέκταση της πολιτικής εξουσίας, γίνεται «καλός αγωγός» μέσα από τον οποίο λαμβάνει χώρα η διακυβέρνηση του πληθυσμού. Ωστόσο, τα υποκείμενα δεν διοικούνται πια ούτε ως οι απομονωμένοι ιδιώτες της κλασικής πολιτικής οικονομίας ούτε ως πολίτες, τμήματα μιας ευρύτερης πολιτικής συλλογικότητας. Αντίθετα, οφείλουν να κατανοηθούν, αλλά και οι ίδιοι να κατανοήσουν τον εαυτό τους, ως αυτόνομα υποκείμενα μακριά από τις εξαρτήσεις και την παθητικότητα των υπηρεσιών του κράτους πρόνοιας, και ταυτόχρονα ως μέλη μιας σειράς ετερόκλητων ομαδοποιήσεων που αναπτύσσονται στους κόλπους μιας δραστήριας κοινωνίας πολιτών. Σίγουρα, πρόκειται για μια ελευθερία ρυθμισμένη, πειθαρχημένη και απόλυτα υπεύθυνη για τις πράξεις και τις επιλογές της. Η μορφοποίηση του ενεργητικού, υπεύθυνου και ανεξάρτητου να πραγματωθεί ατομικού ή συλλογικού υποκειμένου καθίσταται δυνατή μέσα από μια σειρά καθημερινών πρακτικών και τεχνικού τύπου μέτρων, τα οποία ορίζουν την οργάνωση της ζωής εντός της νεοφιλελεύθερης κυβερνοτροπίας. Ως βασικότερα από αυτά μπορούν να προσδιορισθούν τα εξής:

α) *Μια νέα μορφή σωφροσύνης.* Κύρια συνιστώσα της νεοφιλελεύθερης μορφής κυβερνοτροπίας αποτελούν οι μηχανισμοί μετάθεσης της ευθύνης για το σύνολο της ατομικής και κοινωνικής ζωής στον ίδιο τον δρώντα.²³ Κατ' αυτόν τον τρόπο, συντελείται η κίνηση από τις δομές του κράτους πρόνοιας ως φορείς πρόβλεψης και κοινωνικής προστασίας από τον κίνδυνο, στην αυξανόμενη ιδιωτικοποίηση του ρίσκου, για το οποίο, τώρα, οφείλει να μεριμνά ο ίδιος ο εν δυνάμει παθών. Αντικαθιστώντας τη συλλογική παροχή αγαθών και υπηρεσιών σύμφωνα με την αρχή της αλληλεγγύης, η νεοφιλελεύθερη πολιτική ορθολογικότητα προτάσσει την ασφάλεια μέσα από την ιδιωτική αγορά ασφαλίσεων, την υγεία μέσα από την ιδιωτική αγορά υπηρεσιών υγείας, την κατοικία μέσα από την αγορά ακινήτων και την αποτελεσματικότητα μέσα από την πειθάρχηση στις δυνάμεις του ανταγωνισμού μέσα στην αγορά. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι ελεύθερες επιλογές των ανεξάρτητων ατόμων και συλλογικοτήτων οφείλουν να προβούν στη σωστή διαχείριση του ρίσκου μιας ενδεχόμενης ασθένειας, της ανεργίας, του χαμηλού εισοδήματος σε προχωρημένη ηλικία, της χαμηλής εκπαιδευτικής απόδοσης ή της πιθανότητας να γίνουν θύματα κάποιας αξιόποινης πράξης.

β) *Τεχνικές διαμόρφωσης φορέων δράσης.*²⁴ Οι τεχνικές αυτές αφορούν μια σειρά πρακτικών εφαρμογών που αποσκοπούν στην ανάπτυξη της ικανότητας αυτόνομης και υπεύθυνης δραστηριοποίησης. Η πρώτη από αυτές συνίσταται στο φαινόμενο της εξαιρετικά συνηθισμένης πρακτικής τής δια συμβολαίου ανάληψης εκτέλεσης κάποιου έργου ή της δέσμευσης σε ορισμένο σκοπό. Παράδειγμα μιας τέτοιας συμβολαιακής συγκρότησης των κοινωνικών σχέσεων αποτελεί η εργολαβική ανάθεση («contracting-out») μιας σειράς από κρατικές λειτουργίες σε ιδιωτικούς ή μη κυβερνητικούς φορείς. Η εμπέδωση της λογικής της σύναψης συμβολαίων συρρικνώνει το περιεχόμενο των ρυθμιζόμενων διαδικασιών σε διυποκειμενικά διαπραγματεύσιμο ζήτημα μεταξύ των εκάστοτε αντισυμβαλλόμενων. Κάτι τέτοιο περιστέλλει την κριτική που θα μπορούσε να ασκηθεί πάνω στο εκάστοτε συμβολαιακό ρυθμιζόμενο πολιτικό και κοινωνικό μέγεθος σε διάβημα επαναπροσδιορισμού ή ακύρωσης των όρων του συμβολαίου, δίχως να απομακρύνεται από την συμβατική/συναλλακτική νοοτροπία που οριοθετεί την συμβολαιακού τύπου δέσμευση.

Η δεύτερη τέτοιου τύπου τεχνική συνίσταται σε όλα εκείνα τα μέτρα που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της ταυτότητας του «ενεργού πολίτη». Εν προκειμένω, έχουμε να κάνουμε με πρακτικές που στοχεύουν στο σμίλευμα μιας τέτοιου τύπου υποκειμενικότητας, ικανής να ενταχθεί στην κοινωνική ζωή με τη μορφή του ελεύθερου και ενεργού πολίτη, του ενημερωμένου και υπεύθυνου καταναλωτή ως μέλους αυτοδιαχειριζόμενων οργανώσεων και κοινοτήτων ή κοινωνικών κινημάτων με σκοπό τον εκδημοκρατισμό, και εν τέλει ως φορέα ικανού να αναλάβει τον έλεγχο

των δικών του ρίσκων. Τέτοιες περιπτώσεις μπορούν να αποτελέσουν οι μακροχρόνια άνεργοι, τα θύματα κάποιου εγκλήματος, οι χρήστες ναρκωτικών ή τμήματα του πληθυσμού που βιώνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό.

γ) *Τεχνικές μέτρησης της απόδοσης*. Η εκρηκτική ανάπτυξη και διάδοση ποικίλων συστημάτων ελέγχου και μέτρησης της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών και των παραγόμενων αγαθών συμβάλλει κομβικά στη διαδικασία της «από απόσταση» διοίκησης του πληθυσμού.²⁵ Πρακτικές όπως η υποχρεωτική τήρηση μη ελλειμματικών προϋπολογισμών, οι λογιστικοί έλεγχοι («audit»), οι δείκτες καταγραφής της απόδοσης («performance indicators»), η συγκριτική αξιολόγηση της απόδοσης («benchmarking»), οι διαδικασίες αξιολόγησης και αυτοαξιολόγησης χρησιμοποιούνται ως γνώμονες με βάση τους οποίους τα υποκείμενα, οι φορείς και οι θεσμοί οφείλουν να προσδιορίσουν τη συμπεριφορά τους.²⁶ Φυσικά, μια τέτοια διαδικασία διευκολύνεται από την οικονομικοποίηση και αγοραιοποίηση σχεδόν όλων των κοινωνικών δραστηριοτήτων, οι οποίες οφείλουν να αναδιοργανωθούν με επιχειρηματικούς όρους, εντασσόμενες σε ανάλογα συστήματα διοίκησης και αξιολόγησης. Έτσι, καθώς άτομα, φορείς ή θεσμοί οφείλουν διαρκώς να υπολογίζουν και να ανασυντάσσουν τη συμπεριφορά τους βάσει τέτοιων διοικητικών και οικονομικών κριτηρίων, τα οποία τίθενται από τις κρατικές αρχές ή ιδιωτικούς χρηματοδότες κάποιου έργου ως προαπαιτούμενα της ομαλής λειτουργίας τους, οδηγούνται στην ευθυγράμμιση της συμπεριφοράς, του τρόπου λειτουργίας τους και εν τέλει της ίδιας της ύπαρξής τους προς τις απαιτήσεις αυτών των κρατικών ή ιδιωτικών φορέων. Σίγουρα, πρόκειται για μηχανισμούς και πρακτικές που λειτουργούν στο μοριακό επίπεδο της καθημερινότητας, παρουσιαζόμενες ως πολιτικά ουδέτερες ή ως αμιγώς τεχνικού χαρακτήρα, οι οποίες διευκολύνουν και «εκδημοκρατίζουν» κοινωνικές δραστηριότητες μέχρι σήμερα αδιαφανείς και δημοκρατικά ανέλεγκτες. Ωστόσο, οι πρακτικές αυτές αποτελούν ταυτόχρονα τις υλικές ενσαρκώσεις στο μικρο-επίπεδο μιας συγκεκριμένης νοοτροπίας του κυβερνάν, η οποία έτσι καθίσταται μεταφράσιμη και αναγνώσιμη από τα υποκείμενα, δίχως την ανάγκη άμεσων επεμβάσεων της κεντρικής εξουσίας επί αυτών. Μέσα από τέτοιες τεχνικές οριοθετείται το πεδίο της δράσης, χωρίς να ακυρώνεται η ίδια η δράση στην «αυτονομία» και την «ανεξαρτησία» της, καθώς δημιουργούνται χαλαροί και ευέλικτοι δεσμοί μεταξύ απομακρυσμένων φορέων, μεγεθών και υποκειμένων.

δ) *Ο σύγχρονος πλουραλισμός*. Στους αντίποδες της λογικής που οργάνωνε τους θεσμούς του κράτους πρόνοιας, η νεοφιλελεύθερη κυβερνοοτροπία τείνει στην αναδιοργάνωση του κοινωνικού πεδίου προάγοντας τον κατακερματισμό και τη διαφοροποίηση των δρώντων. Στη θέση των παλιών ενοποιητικών κατηγοριών (π.χ. εργαζό-

μενοι, νοικοκυρές, πολίτες του έθνους-κράτους) φαίνεται να αναδύονται μια σειρά συλλογικών φορέων, κρατικών ή μη κυβερνητικών, κερδοσκοπικών ή μη κερδοσκοπικών, του αναπτυσσόμενου τρίτου τομέα.²⁷ Οι περισσότεροι από αυτούς συμβάλλουν στην «ενδυνάμωση» των ατομικών υποκειμένων, καθιστώντας τα υπεύθυνα και ενεργά στη διαχείριση των προβλημάτων των ίδιων ή των κοινοτήτων τους. Η ποικιλία των ετερόκλητων οργανώσεων που συνθέτουν το κοινωνικό πεδίο δεν λειτουργεί ως ένα σύνολο ενδιάμεσων στρωμάτων μεταξύ του ατόμου και της κρατικής εξουσίας, αλλά εγγράφεται σε στρατηγικές διακυβέρνησης, ακολουθώντας τις επιταγές της νεοφιλελεύθερης κυβερνοοτροπίας. Στόχος της είναι η παγίωση συγκεκριμένων σχέσεων και πρακτικών, καθώς και η διαιώνιση των δεδομένων μορφών κυριαρχίας. Έτσι, αν στο αμέσως προγενέστερο μοντέλο άρθρωσης της κυριαρχίας, δηλαδή στο πλαίσιο της «προνοιακής κυβερνοοτροπίας» («welfarist governmentality»), η ατομική και η συλλογική ταυτότητα ήταν αυτή του συμμετόχου σε μία πολιτική κοινότητα που συνέπιπτε με αυτή του έθνους-κράτους, υπό τους όρους της νεοφιλελεύθερης κυβερνοοτροπίας, το κοινωνικό πεδίο επαναπροσδιορίζεται με όρους αυτόνομων ατόμων και οργανώσεων, υπεύθυνων και ικανών για την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων που μέχρι τώρα υπάγονταν στην αρμοδιότητα του δομών του κράτους πρόνοιας. Συνεπώς, μέσα από μια τέτοια διαδικασία πλουραλισμού μεταβάλλεται ο τρόπος κατανόησης των φορέων της πολιτικής εξουσίας και ο τρόπος συσχετισμού των ατομικών και συλλογικών υποκειμένων με αυτήν.²⁸

Αναγνωρίζοντας την «κυβέρνηση» («government») ως ιδιαίτερη μορφή εξουσίας μη αναγόμενη στο κράτος, η οποία διαπερνά το κοινωνικό πεδίο σε όλο του το φάσμα, οδηγούμαστε στην απόρριψη της κατανόησης της σχέσης του κράτους και της κοινωνίας με όρους μηδενικού αθροίσματος. Η υποχώρηση του κράτους, που χαρακτηρίζει τον νεοφιλελευθερισμό, έχει οδηγήσει στην επίταση της εξουσίας της «κυβέρνησης», η οποία αναδιοργανώνεται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να εξασφαλίζει τη διακυβέρνηση του πληθυσμού «από απόσταση». Η φουκωϊκή αντίληψη για τον παραγωγικό χαρακτήρα της εξουσίας βρίσκει στη νεοφιλελεύθερη κυβερνοοτροπία την εναργή της αποτύπωση, καθώς αυτή δεν απαγορεύει, αλλά διαπλάθει με βάση τα απαιτούμενα κριτήρια· δεν επιβάλλει, αλλά ρυθμίζει το ευρύτερο πεδίο της δράσης. Συγκροτεί ένα μοντέλο διακυβέρνησης αποτελούμενο από εξουσιαστικές τεχνικές που δεν δρουν επί των υποκειμένων, αλλά μέσα από τα υποκείμενα.²⁹

ΜΚΟ και νεοφιλελεύθερη κυβερνοοτροπία

Στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης κυβερνοοτροπίας, η παρουσία και ο ρόλος της ΚτΠ ανατιμώνται και επανεισάγονται ως πεδίο κομβικής σημασίας εντός του νέου τρόπου

του κυβερνάν. Έτσι, το ίδιο το κοινωνικό πεδίο επαναπροσδιορίζεται με τους όρους της ΚτΠ. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, πώς μπορούν να κατανοηθούν οι ΜΚΟ ως κύριοι δρώντες της ΚτΠ;³⁰

Η διαδικασία που φέρνει τις ΜΚΟ στο προσκήνιο της νεοφιλελεύθερης κυβερνοτροπίας οφείλει να εστιαστεί στην εξωτερίκευση ή ανάθεση μιας σειράς από λειτουργίες και ρόλους που μέχρι πρότινος επιτελούνταν από τις δομές του κράτους πρόνοιας. Πέρα από την αμιγή ιδιωτικοποίηση των πρώην κρατικά διοικούμενων φορέων, παρατηρείται η σύναψη συμβάσεων ή η ανάπτυξη εταιρικού τύπου σχέσεων μεταξύ των κρατικών αρχών και των υποκειμένων της ΚτΠ, κυρίως ΜΚΟ. Μάλιστα, στο πλαίσιο της σύναψης αυτών των σχέσεων, αλλά και της γενικότερης ανατίμησης του πεδίου της ΚτΠ εντός του νέου παραδείγματος διακυβέρνησης, παρατηρείται η ενθάρρυνση της δημιουργίας και της ενεργητικής δραστηριοποίησης των ΜΚΟ εκ μέρους των επίσημων φορέων της πολιτικής εξουσίας. Εφόσον αντλήσουμε από τις ιδιαίτερες τεχνολογίες διακυβέρνησης εντός του παραδείγματος της νεοφιλελεύθερης κυβερνοτροπίας και την ιδιόζουσα θέση της ΚτΠ σε αυτή, οι ΜΚΟ μπορούν να κατανοηθούν σε συνάρτηση με την επενέργεια μιας σειράς εξουσιαστικών τεχνικών, που τις καθιστούν ακέραιο τμήμα της διαδικασίας διοίκησης του πληθυσμού. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η υπόσταση και ο κοινωνικός ρόλος των ΜΚΟ μοιάζει να διαπερνάται σε μεγάλο βαθμό από τις τέσσερις τεχνικές διακυβέρνησης, όπως αυτές προσδιορίστηκαν πιο πάνω.

Έτσι, οι ΜΚΟ προσλαμβάνονται και εγκαλούνται από τους φορείς της πολιτικής εξουσίας ως ενεργητικοί και ανεξάρτητοι δρώντες, οι οποίοι πηγάζουν από τους κόλπους μιας εξίσου αυτόνομης και ισχυρής ΚτΠ. Δεν στέκονται απαθείς απέναντι στα κοινωνικά προβλήματα, αναπαράγοντας μια εξαρτημένη από τις επίσημες θεσμικές δομές στάση, αλλά αναλαμβάνουν υπεύθυνα την αντιμετώπισή τους. Η υπεύθυνη στάση αποτελεί βασικό γνώρισμά τους και αφορά τόσο τον τρόπο που ανταποκρίνονται στα εκάστοτε κοινωνικά ζητήματα όσο και τον τρόπο διαχείρισης της ίδιας της οργανωτικής τους υπόστασης. Έτσι, καλούνται να διαχειριστούν αυτόνομα το οικονομικό ή άλλο ρίσκο που ενέχει η δραστηριοποίησή τους, αλλά και να επιδείξουν μια συνετή, μετρημένη και υπεύθυνη στάση ενώπιον των κοινωνικών και πολιτικών μεγεθών στα οποία ανταποκρίνεται η καταστατική τους στόχευση. Η ενθάρρυνση της δημιουργίας και του πολλαπλασιασμού των ΜΚΟ εκ μέρους των επίσημων φορέων της πολιτικής εξουσίας γίνεται μέσω της παροχής οικονομικών ή άλλων κινήτρων, της κοινωνικής νομιμοποίησης της δραστηριοποίησής τους, της δημιουργίας ενός ευνοϊκού πλαισίου για την προβολή του έργου τους, της ανεύρεσης νέων μελών κλπ. Αυτή η ενεργητική, αυτόνομη, δημιουργική και υπεύθυνη στάση των ΜΚΟ χρησιμοποιείται εκ μέρους των επί-

σημων φορέων και παροχετεύεται σε μια σειρά από συλλογικά υποκείμενα, τα οποία ενώ βρίσκονται εκτός του επίσημου και συρρικνωμένου πια κράτους, εγγράφονται στο εσωτερικό του διευρυμένου πεδίου της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης.³¹

Για παράδειγμα, μια ΜΚΟ που δραστηριοποιείται παρέχοντας βοήθεια σε αστέγους είτε έχει συμβληθεί με τις κρατικές ή δημοτικές/περιφερειακές αρχές για την παροχή αυτών των υπηρεσιών είτε αντλεί χρηματοδοτικούς πόρους από χορηγίες ιδιωτών, η δράση της γίνεται όχημα της υπεύθυνης διεκπεραίωσης του αναληφθέντος από την ίδια έργου· ευθύνη που βαραίνει τόσο τη διεξαγωγή του έργου όσο και τα όποια αποτελέσματά του. Ωστόσο, η ανάληψη μιας τέτοιας ευθύνης την αναγκάζει να οργανωθεί και να πράξει βάσει του ενδεδειγμένου ή προσήκοντα τρόπου δράσης. Όμως, οι όροι αυτού του τρόπου τίθενται από τους επίσημους φορείς εξουσίας είτε με τη μορφή των όρων της σύμβασης είτε μέσω του εν ισχύ νομοθετικού πλαισίου που καθορίζει βασικές παραμέτρους της δράσης των αντίστοιχων οργανώσεων. Η αποδοχή και η προσαρμογή στα ανωτέρω κριτήρια ή στους ευρύτερους όρους της δράσης της καθιστά δυνατή την από εκεί και πέρα «ελεύθερη» και «ορθολογική» «αυτοδιεύθυνσή» της, την «αυτόνομη» διαχείριση του αναληφθέντος από αυτήν έργου.³²

Μια ακόμη σημαντική τεχνολογία διακυβέρνησης των ΜΚΟ που παρατηρείται παράλληλα προς τις προαναφερθείσες συνιστά η επικράτηση ενός έντονα διαχειριστικού («managerial»), οικονομίστικου και εν τέλει επιχειρηματικού («entrepreneurial») χαρακτήρα.³³ Έτσι, στον χώρο των ΜΚΟ παρουσιάζεται η ολοένα αυξανόμενη τάση της εγκατάλειψης της αυθόρμητης, οραματικής και λίγο-πολύ ερασιτεχνικής και ενθουσιώδους οργάνωσης και δράσης, στο όνομα της σταθερής, ποιοτικής και υπεύθυνης δραστηριοποίησης. Το πέρασμα σε ένα τέτοιο μοντέλο σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την υιοθέτηση ενός μετα-φορντικού είδους οργανωσιακής διαχείρισης ή και την ένταξη σε συστήματα ελέγχου και πιστοποίησης των παρεχόμενων αγαθών και υπηρεσιών. Εν προκειμένω, έχουμε να κάνουμε με την υιοθέτηση από τις ΜΚΟ ενός πλήθους από μικροπρακτικές, διαδικασίες και αντιλήψεις που συμπίπτουν με ότι περιγράψαμε πιο πάνω ως «τεχνικές μέτρησης της απόδοσης».

Ακολουθώντας τη φουκωϊκή αντίληψη για την εξουσία, μπορούμε να κατανοήσουμε πώς τέτοιου τύπου πρακτικές φέρουν ένα αμιγώς εξουσιαστικό φορτίο, το οποίο δεδομένης της «παραγωγικής» διάστασης της εξουσίας, κατορθώνει και δομεί τις υποκειμενικότητες με τις οποίες αλληλεπιδρά. Έτσι, οι ΜΚΟ που μετέρχονται τέτοιες πρακτικές αναδομούνται τόσο ως προς την οργανωτική τους δομή όσο και ως προς τα ατομικά υποκείμενα-μέλη τους, στη βάση των κριτηρίων που θέτουν τα συστήματα οργάν-

νωσης και μέτρησης της απόδοσης που ακολουθούν. Με αυτόν τον τρόπο, επιτυγχάνεται αφενός η αναμόρφωση της υπόστασής τους, καθώς ενισχύεται η διάσταση της οικονομικής ορθολογικότητας και της τεχνικής διαχειρισιμότητας, σε βάρος ενός περισσότερο προνοιακού και εθελοντικού ήθους, και αφετέρου εξασφαλίζεται η εξ αποστάσεως προσαρμογή και διακυβέρνησή τους, καθώς η στοχοθεσία και η διεύθυνσή τους ευθυγραμμίζεται με τον φορέα που θέτει τις προδιαγραφές και τα κριτήρια της λειτουργίας τους.

Αξίζει να υπογραμμίσουμε, ότι οι εξουσιαστικές τεχνικές και πρακτικές που αντλούνται από το οπλοστάσιο της νεοφιλελεύθερης πολιτικής ορθολογικότητας, όπως αναπτύχθηκε και προηγουμένως, δεν ασκούνται επί των ΜΚΟ με τη μορφή κάθετα ιεραρχικών συστημάτων εντολής και ελέγχου, αλλά διαμέσου των ΜΚΟ.³⁴ Αυτό που επιδιώκεται δεν είναι ο ασφικτικός προσδιορισμός ή περιορισμός των ΜΚΟ, αλλά η αναγνώριση της αυθυπαρξίας τους, της διακριτής τους υπόστασης ως προς τους κρατικούς ή άλλους θεσμούς και ταυτόχρονα ο επανασχεδιασμός των περιορισμών της ελεύθερης και ανεξάρτητης δράσης τους. Πρόκειται για μορφή διακυβέρνησης μέσα από την «ελεύθερη» δράση και εξαιτίας της «ανεξάρτητης» υπόστασης των ΜΚΟ. Προϋπόθεση για μια τέτοιου τύπου διακυβέρνηση συνιστά η ταυτόχρονη ενθάρρυνση της ικανότητας των ΜΚΟ να παρεμβαίνουν και να ανταποκρίνονται «αυτόνομα» στους προγραμματικούς τους στόχους, όντας φορείς ειδημοσύνης, εμπειρίας, κοινωνικής νομιμοποίησης και λειτουργικής επάρκειας και η τιθάσευση αυτών των χαρακτηριστικών μέσα από τον εξ αποστάσεως προσανατολισμό τους στα κριτήρια, στους σκοπούς και στη νοοτροπία των επίσημων φορέων της πολιτικής εξουσίας.

Συνεπώς, εντός του πλαισίου της νεοφιλελεύθερης κυβερνοτροπίας οι ΜΚΟ δεν μπορούν να κατανοηθούν ως απλές προεκτάσεις των κρατικών ή άλλων πολιτικών αρχών. Η ένταξή τους στο πεδίο της διακυβέρνησης δεν συνιστά την απορρόφηση ή την αφομοίωσή τους από τους φορείς που θέτουν τα κριτήρια ή επιβάλλουν το πλαίσιο της δράσης τους ούτε την υπαγωγή στον απόλυτο έλεγχό τους. Συνακόλουθα, η διαδικασία διαμόρφωσης της υπόστασής τους και της εξ αποστάσεως διακυβέρνησής τους μέσα από τις ανωτέρω αναφερθείσες πρακτικές και πολιτικές τεχνολογίες δεν συνιστά μια μονοσήμαντη και απόλυτα ετεροκαθοριζόμενη διαδικασία, κατά την οποία οι ίδιες οι ΜΚΟ παραμένουν παθητικοί αποδέκτες των όσων αποφασίζονται για αυτές.³⁵

Αντίθετα, οι ΜΚΟ διατηρούν μια ενεργητική στάση, αλληλεπιδρώντας με τους υπόλοιπους δρώντες, όντας ικανές να επηρεάσουν την υπό διαμόρφωση διαδικασία και τις αποφάσεις που θα προκύψουν από αυτήν. Μέσα από αυτή την ενεργητική παρουσία συμβάλλουν στη διαμόρφωση των δυνάμεων και των όρων, με βάση τους οποίους θα κυ-

βερνηθούν και μέσω των οποίων ήδη εγγράφονται στη διαδικασία της διακυβέρνησης. Ας μην ξεχνάμε ότι, σύμφωνα με τη φουκωϊκή αντίληψη, η εξουσία ασκείται μόνο επί ελεύθερων υποκειμένων και μονάχα για όσο αυτά παραμένουν ελεύθερα. Η αφομοίωση, η αυστηρά ιεραρχικού τύπου σχέση εντολής και εκτέλεσης ή η βίαιη υποταγή, δίχως τη δυνατότητα διαφορετικών επιλογών και αντίστοιχου προσανατολισμού, θα έπαυε να αποτελεί σχέση εξουσίας, βάσει της παρούσας προβληματικής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η νεοφιλελεύθερη κυβερνοτροπία αφήνει πίσω της την παθητική και μονοσήμαντη αντίληψη της προνοιακής κυβερνοτροπίας για την ΚτΠ και τις ΜΚΟ ως αντικείμενο εξουσιαστικής ρύθμισης και προτάσσει την οντολογική τους αμφιρρέπεια ως ταυτόχρονα αντικειμένων και υποκειμένων του νέου τρόπου του κυβερνάν. Το διαφορούμενο καθεστώς των ΜΚΟ εντός της νεοφιλελεύθερης κυβερνοτροπίας, αφενός ως ενεργών υποκειμένων, φορέων δικαιωμάτων, μιας ορισμένης κοινωνικής ευαισθητοποίησης και ενθουσιασμού κατά την άσκηση των αναληφθέντων καθηκόντων τους και αφετέρου ως επαγγελματοποιημένων οργανισμών, διαχειριστικά και επιχειρηματικά προσανατολισμένων με σαφείς προγραμματικούς στόχους και λειτουργικό πλαίσιο δράσης, τις καθιστά την ίδια στιγμή αντικείμενα και υποκείμενα της διακυβέρνησης.³⁶ Η νέα πολιτική ορθολογικότητα θέτει ως προαπαιτούμενο της αποτελεσματικής διακυβέρνησης την «αυτονομία» των κυβερνωμένων· εν τέλει αξιώνει τη διάσωση μιας υποκειμενικής στιγμής εντός ενός αντικειμενικού εξουσιαστικού πλαισίου, την «αυτόνομη» δράση εντός μιας ετερόνομης θεσμικής δομής.

Έχοντας αναπτύξει ένα διαφορετικό θεωρητικό πλαίσιο για την κατανόηση της σημασίας των ΜΚΟ, εμπνευσμένο σε μεγάλο βαθμό από το ύστερο έργο του Μισέλ Φουκώ, την αντίληψή του για την εξουσία και την ειδική μορφή που λαμβάνει η πολιτική ορθολογικότητα την εποχή του νεοφιλελευθερισμού, μπορούμε να γυρίσουμε στο συμβάν που πυροδότησε την προβληματοποίηση του ρόλου των ΜΚΟ και την συνακόλουθη διερώτηση για ένα εναλλακτικό θεωρητικό σχήμα κατανόησής του.

Πώς μπορούμε να διαβάσουμε την κήρυξη του 2011 ως Ευρωπαϊκού Έτους Εθελοντισμού από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, καθώς και την κινητοποίηση μιας σειράς επίσημων θεσμικών φορέων για την προώθηση του εθελοντικού έργου και των οργανώσεών του; Χρησιμοποιώντας το θεωρητικό πρίσμα της νεοφιλελεύθερης κυβερνοτροπίας, η εικόνα που μας δίνεται ξεπερνά αυτή της αμοιβαίας προαγωγής του κοινού καλού στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου, της κοινωνικής ευαισθητοποίησης και των ενεργών πολιτών. Αντίθετα, με βάση τα όσα ήδη αναπτύχθηκαν, το ενδιαφέρον της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την προώθηση της ενεργητικής συμμετοχής του πολίτη μέσα από τη χρήση «βέλτιστων πρακτικών», καθώς και τη

δημιουργία εκείνων των συνθηκών στην ΚτΠ που να ευνοούν τον εθελοντισμό, οφείλει να κατανοηθεί ως επιστράτευση αυτών που αποκαλέσαμε «τεχνικές διαμόρφωσης φορέων δράσης», οι οποίες αποσκοπούν στο σμίλευμα του κατάλληλου εκείνου τύπου υποκειμενικότητας, δεκτικής στα καθήκοντα και στους στόχους της διακυβέρνησης. Μια τέτοια διαδικασία υποκειμενοποίησης συντελείται μέσα από τη διαμόρφωση του κατάλληλου πλαισίου για την ανάπτυξη των εθελοντικών οργανώσεων και της εθελοντικής κουλτούρας και όχι με την άμεση, νομοθετικού τύπου παρέμβαση για τη δημιουργία εθελοντικών φορέων. Εδώ, αυτό που έχει σημασία είναι το κατάλληλο περιβάλλον για την εθελοντική δράση σε κάθε επιμέρους ευρωπαϊκή κοινωνία. Για τον λόγο αυτό και οι εκδηλώσεις που πραγματοποιήθηκαν στην «Τεχνόπολι» τελούσαν υπό την αιγίδα του Δήμου Αθηναίων και της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς. Δηλαδή, οι επίσημοι αυτοί φορείς κρατούσαν μια απόσταση από τη διοργάνωση των ίδιων των εκδηλώσεων, πλαισιώνοντας με την παρουσία τους, αλλά αφήνοντας παράλληλα χώρο για δραστηριοποίηση και ενεργό παρουσία στους ίδιους τους εθελοντές και στις οργανώσεις τους. Ταυτόχρονα, επιλέγονται για την παγίωση και την καλύτερη οργάνωση του εθελοντικού έργου η προώθηση *καλών πρακτικών*, αλλά και η ενίσχυση των εθελοντικών οργανώσεων με στόχο την παροχή *ποιοτικού* εθελοντικού έργου εκ μέρους τους. Τόσο η έμφαση στις καλές πρακτικές όσο και η μνεία της ποιότητας των υπηρεσιών ως επιδιωκόμενων στόχων οφείλουν να κατανοηθούν ως επιστράτευση «τεχνικών μέτρησης της απόδοσης» των οργανώσεων.³⁷ Τέλος, η στόχευση της αναγνώρισης των δράσεων των οργανώσεων εκ μέρους των επίσημων αρχών κατανοείται ως ένταξή τους στο σύστημα της διακυβέρνησης μέσα από τις τεχνικές της «νέας σωφροσύνης» και εντός του πεδίου του «νέου πλουραλισμού», όπως αναπτύχθηκαν παραπάνω. Η αναγνώριση των δράσεών τους σηματοδοτεί την αναγνώριση των ίδιων ως ενεργών, υπεύθυνων και αξιόπιστων δρώντων στο πλαίσιο των ήδη αναγνωρισθέντων ως οργανώσεων της ΚτΠ. Την ίδια στιγμή, η *αναγνώριση* εγκαθιδρύει μια χαλαρή και οριζόντια μάλλον σχέση μεταξύ αυτών και των επίσημων θεσμικών φορέων. Φαίνεται, δηλαδή, να γίνεται σεβαστός ο ανεξάρτητος χαρακτήρας της υπόστασής τους και να μην επιδιώκεται η ενσωμάτωση ή η κάθετη ένταξή τους στις διοικητικές δομές, ακόμη και μετά την οικονομική ή άλλη ενίσχυσή τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Αν και ο νεολογισμός που επινοεί ο Φουκώ είναι από μόνος του αρκετά δυσμετάφραστος, εν προκειμένω επιλέγουμε να τον αποδώσουμε ως «κυβερνοσοτροφία», μιας και έτσι δίνεται η δέουσα έμφαση στο μέγεθος της *νοοτροπίας* που ενσωματώνεται στις κάθε φορά υπό εξέταση κυβερνητικές πρακτικές. Αντίθετα, τόσο ο όρος «κυβερνολογική» όσο και οι όροι «κυβερνητικότητα» και

«διακυβερνησιμότητα» μας φαίνονται μεταφραστικά προβληματικοί. Αυτό, γιατί ο πρώτος απομακρύνεται από τον πρωτότυπο γαλλικό όρο που αναφέρεται στο ευρύτερης εμβέλειας μέγεθος της *νοοτροπίας* και όχι της *λογικής* του κυβερνάν. Επίσης, η έμφαση στο μέγεθος της *λογικής* μπορεί να παρασύρει τον αναγνώστη σε –μάλλον αδιέξοδες με βάση τη φουκωική προβληματική– συζητήσεις περί της ορθολογικότητας ή της ανορθολογικότητας των διαδικασιών διακυβέρνησης. Ο δεύτερος και ο τρίτος όρος μας φαίνονται αδόκιμοι, καθώς περισσότερα κρύβουν παρά φανερώνουν. Αυτό γιατί δεν αποτυπώνουν την κρίσιμη σύζευξη μεταξύ των εκάστοτε τεχνικών του κυβερνάν («*govern*») με μια συγκεκριμένη νοοτροπία («*mentality*»), η οποία να τις εμψυχώνει. Τέλος, ο όρος «κυβερνοσοτροφία» προκρίνεται, καθώς κατορθώνει να συντονιστεί με το περιεχόμενο του κυρίαρχου πολιτικού λόγου που συναρτά την αλλαγή και την ομαλή λειτουργία των μηχανισμών διακυβέρνησης με «μια βαθιά αλλαγή στις συνειδήσεις των πολιτών, με μια πραγματική επανάσταση στη νοοτροπία μας».

- 2 Μισέλ Φουκώ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. 1. Η δίψα της γνώσης*, μτφρ. Γκλόρυ Ροζάκη, επιμ. Γιάννης Κρητικός, Κέδρος, Αθήνα 1978.
- 3 Μισέλ Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου / Ιουλιέττα Ράλλη, θεωρ. Άλκης Σταύρου, Ράππας, Αθήνα 2005.
- 4 Μισέλ Φουκώ, «Πολιτική και ηθική», στο του ίδιου, *Εξουσία, Γνώση, Ηθική*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα 1987, σ. 130.
- 5 Μισέλ Φουκώ, «Αλήθεια και εξουσία», στο του ίδιου, *Εξουσία, Γνώση, Ηθική*, ό.π., σ. 24.
- 6 Φουκώ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. 1. Η δίψα της γνώσης*, ό.π., σ. 115-127.
- 7 Φουκώ, «Αλήθεια και εξουσία», ό.π., σ. 25.
- 8 Μισέλ Φουκώ, «Πειθαρχική εξουσία και υποτέλεια», στο του ίδιου, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Λίλα Τρουλινού, Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα 1991, σ. 108-112· Bob Jessop, «From Micropowers to Governmentality: Foucault's Work on Statehood, State Formation, Statecraft and State Power», *Political Geography* 26 (2007), σ. 38-39.
- 9 Μισέλ Φουκώ, «Εξουσία και σώμα», στο του ίδιου, *Το μάτι της εξουσίας*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 71-83· Φουκώ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. 1. Η δίψα της γνώσης*, ό.π., σ. 117.
- 10 Μισέλ Φουκώ, «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», στο του ίδιου, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, ό.π., σ. 93.
- 11 Μισέλ Φουκώ, «Η ηθική της επιμέλειας εαυτού ως πρακτική της ελευθερίας», *Το μάτι της εξουσίας*, ό.π., σ. 386.
- 12 Michel Foucault, «Governmentality», στο Graham Burchell / Colin Gordon / Peter Miller (επιμ.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1991, σ. 93. Για το ιδιαίτερο περιεχόμενο της έννοιας του πληθυσμού και τη σημασία του στη φουκωική γενεαλογία του μοντέρνου κράτους, βλ. Michel Foucault, *Security, Territory, Population. Lectures at the College de France, 1977-1978*, μτφρ. Graham Burchell, Palgrave Macmillan, N. Υόρκη 2007, σ. 29-86.
- 13 Thomas Lemke, «Foucault, Governmentality and Critique», *Rethinking Marxism* 14/3 (2002).
- 14 Foucault, «Governmentality», ό.π., σ. 102-103.
- 15 Mitchell Dean, *Governmentality. Power and Rule in Modern Society*, Sage, Λονδίνο-Θάουσαντ Όακς-Νέο Δελκί 1999, σ. 16.
- 16 *Αυτ.*, σ. 17-18.

- 17 Μισέλ Φουκώ, *Η γέννηση της βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα 2012.
- 18 Jason Read, «A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity», *Foucault Studies* 6 (Φεβρ. 2009).
- 19 Thomas Lemke, «“The Birth of Bio-politics”»: Michel Foucault’s Lecture at the Collège de France on Neo-liberal Governmentality», *Economy and Society* 30/2 (Μάιος 2001), σ. 197-200· Wendy Brown, «Neoliberalism and the End of Liberal Democracy», στο της ίδιας, *Edgework. Critical Essays on Knowledge and Politics*, Princeton University Press, Πρίνστον-Οξφόρδη 2005.
- 20 Lemke, «“The Birth of Bio-politics”», *ό.π.*, σ. 203.
- 21 Nikolas Rose, «Governing “Advanced” Liberal Democracies», στο Andrew Barry / Thomas Osborne / Nikolas Rose (επιμ.), *Foucault and Political Reason. Liberalism, Neo-Liberalism, and Rationalities of Government*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1996, σ. 40-41.
- 22 Nikolas Rose / Peter Miller, «Political Power Beyond the State: Problematics of Government», *The British Journal of Sociology* 43/2 (Ιούν. 1992), σ. 199.
- 23 Dean, *Governmentality*, *ό.π.*, σ. 166-167.
- 24 *Αυτ.*, σ. 167-168.
- 25 *Αυτ.*, σ. 168-170.
- 26 Rose, «Governing “Advanced” Liberal Democracies», *ό.π.*, σ. 53-54.
- 27 Dean, *Governmentality*, *ό.π.*, σ. 170-171.
- 28 Nikolas Rose, «The Death of the Social? Re-figuring the Territory of Government», *Economy and Society* 25/3 (Αύγ. 1996).
- 29 Εδώ αξίζει να επισημάνουμε ότι η έμφαση στην εξουσία της «κυβέρνησης» («government») σε καμία περίπτωση δεν εκτοπίζει την κυριαρχική εξουσία/εξουσία της ανώτατης αρχής («sovereign power») ή την πειθαρχική μορφή εξουσίας («disciplinary power»). Αντίθετα, οφείλουν να γίνουν κατανοητές σε μια τριγωνική σχέση ταυτόχρονης συνύπαρξης· βλ. Foucault, «Governmentality», *ό.π.*, σ. 102. Εξάλλου, η παρουσία πειθαρχικών θεσμών και πρακτικών την εποχή του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού είναι πολύ έντονη για να μπορεί να αγνοηθεί· βλ. Stephen Gill, «Globalisation, Market Civilization and Disciplinary Neoliberalism», *Millennium. Journal of International Studies* 24 (1995).
- 30 Όπως γίνεται κατανοητό, η σκέψη του Φουκώ δεν οργανώνεται γύρω από τη διχοτομική διάκριση κράτους/κοινωνίας πολιτών. Αντίθετα, τη θεωρεί αντιπαραγωγική και προσπαθεί να πάει πέρα από αυτή, στο πλαίσιο της δικής του προβληματικής για την εξουσία· βλ. Μισέλ Φουκώ, «Συζήτηση με τον Μισέλ Φουκώ», στο του ίδιου, *Το μάτι της εξουσίας*, *ό.π.*, σ. 307-308· Μισέλ Φουκώ, «Ένα πεπερασμένο σύστημα αντιμετώπισης με ένα αίτημα που δεν γνωρίζει όρια», στο *ίδιο*, σ. 333-335.
- 31 John Morison, «The Government-Voluntary Sector Compacts: Governance, Governmentality, and Civil Society», *Journal of Law and Society* 27/1 (Μάρτ. 2000), σ. 124.
- 32 Ole Jacob Sending / Iver B. Neumann, «Governance to Governmentality: Analyzing NGOs, States, and Power», *International Studies Quarterly* 50 (2006), σ. 657.
- 33 Morison, «The Government-Voluntary Sector Compacts», *ό.π.*, σ. 108-111.
- 34 Hans-Martin Jaeger, «“Global Civil Society” and the Political Depoliticization of Global Governance», *International Political Sociology* 1/3 (Σεπτ. 2007), σ. 260.
- 35 Sending / Neumann, «Governance to Governmentality», *ό.π.*
- 36 Παράδειγμα της σύνθεσης αυτών των εκ πρώτης όψεως αντιφατικών γνωρισμάτων αποτελεί η έννοια του «επαγγελματία εθελοντή». Όντας φορέας τόσο της εξειδικευμένης γνώσης επί του αντικειμένου του και του επαγγελματικού ήθους που να ανταποκρίνεται στις νέες διαχειριστικές («managerial») απαιτήσεις όσο και του ενθουσιασμού για ανιδιοτελή προσφορά, καινούργιες εμπειρίες και ηθική ικανοποίηση, δεν έχει ανααιρεθεί η διάθεσή του για αυτόνομη δράση, καθώς και η αόριστη στόχευσή του στην προαγωγή του κοινού καλού. Αντίθετα, έχει τιθασευτεί μέσα από τις πρακτικές αναγκαιότητες που θέτουν οι προκλήσεις του ρευστού και πολύμορφου πλαισίου δράσης των σύγχρονων ΜΚΟ· βλ. Νίκος Πιτσούλης, «Ο σύγχρονος τρόπος λειτουργίας των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων και η ΚΕΣΣΑ “ΔΗΜΗΤΡΑ”», στο Παντελής Σκλιάς / Αστέρης Χουλιάρας (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002, σ. 271-277.
- 37 Για τις «καλές πρακτικές» ως έκφραση «τεχνικών μέτρησης της απόδοσης» στο πλαίσιο της ΕΕ, βλ. Jens Henrik Haahr, «Open Co-ordination as Advanced Liberal Government», *Journal of European Public Policy* 11/2 (Απρ. 2004), σ. 218-220. Για την «ποιότητα» ως βασικό πυλώνα των μεταφορτικής έμπνευσης συστημάτων διαχείρισης, βλ. Παναγιώτης Καρκατσούλης, *Το κράτος σε μετάβαση. Από τη διοικητική μεταρρύθμιση και το νέο δημόσιο μάντζμεντ στη διακυβέρνηση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2004, κεφ. 3 και σ. 57-67.